

การสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในการ์ตูนหนังสือพิมพ์ อัลเบท ปอทเจส* และเจษฎา ศาลาทอง

Representations of Rohingya in Newspaper Cartoons

Albert Potjes* and Jessada Salathong

สาขาวิชานิเทศศาสตร์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร 10330

*Corresponding author. E-mail: albertpotjes@hotmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาถึงการสร้างภาพตัวแทนในการ์ตูนหนังสือพิมพ์ที่สะท้อนประเด็นโรฮิงญา โดยผู้วิจัยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ได้แก่ การวิเคราะห์เนื้อหา และการวิเคราะห์ตัวบท ในการศึกษากรู่มตัวอย่าง ได้แก่ ภาพการ์ตูนการเมืองที่สะท้อนประเด็นโรฮิงญาจำนวน 65 ชิ้น จากหนังสือพิมพ์ 4 ฉบับ ได้แก่ เดอะ เนชั่น บางกอกโพสต์ ไทยรัฐ และคมชัดลึก ในระหว่างปี พ.ศ. 2552 – 2559

ในส่วนของการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในเชิงรูปธรรม พบว่า การ์ตูนนิสต์นิยมใช้รูปสัญลักษณ์ชาวโรฮิงญา และมนุษย์เรือมากที่สุด เนื่องจากการสร้างภาพตัวแทนแบบตรงตัวทำให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย เห็นภาพแล้วรู้สึกติดตา และสามารถเชื่อมโยงกับเนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชาวโรฮิงญาได้โดยอัตโนมัติ ในเชิงนามธรรม พบว่า มีการนำเสนอภาพตัวแทนชาวโรฮิงญาในฐานะเหยื่อค้ำมนุษย์ และผู้ไม่พึงประสงค์มากที่สุด

ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่าแม้การ์ตูนส่วนใหญ่จะมีภาพตัวแทนของชาวโรฮิงญา แต่กลับไม่ปรากฏคำพูดใด ๆ เลย สูงถึง 58 ชิ้น (หรือ 89%) ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ในตัวบทเหล่านี้ชาวโรฮิงญากลายเป็น “ตัวการ์ตูนที่ไม่มีเสียง”
คำสำคัญ: โรฮิงญา การ์ตูนการเมือง หนังสือพิมพ์ การสร้างภาพตัวแทน สัญลักษณ์

Abstract

This research aim to study the representations of Rohingya in newspaper cartoons by using qualitative research methods including content analysis and textual analysis. The sample includes sixty-five political cartoons about the Rohingya from four Thai newspapers: The Nation, The Bangkok Post, Thai Rath, and Kom Chad Luek between 2009 and 2016.

The analysis of concrete representation reveals that cartoonists tend to portray the Rohingya as themselves or boat people, because direct representation is easy to understand and allows readers to automatically connect what they perceive visually with Rohingya stories. In abstract, the Rohingya are mostly represented as the victims of human trafficking and as the unwanted.

The study finds that although most Rohingya-related cartoons have Rohingya characters, in 58 of them (89%) the Rohingya do not speak. It can be said that in these texts, the Rohingya become “voiceless characters”.

Keywords: Rohingya, Political Cartoon, Newspaper, Representation, Semiotics

บทนำ

การ์ตูนการเมือง เป็นสื่อชนิดหนึ่งที่ไม่ตกยุค เนื่องจากเป็นสื่อที่มีพลังในการเล่าเรื่องด้วยภาพ เนื้อหาอย่างง่าย เข้าถึงผู้คนได้ทุกเพศทุกวัย และสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนยุคใหม่ที่อ่านหนังสือน้อยลง นอกจากการ์ตูนการเมืองจะทำหน้าที่เป็นเหมือนจดหมายเหตุแล้ว ยังมีความโดดเด่นในการทำหน้าที่วิพากษ์สังคมและการเมืองอย่างเข้มข้น อีกทั้งมุมมองของการ์ตูนนิสต์ ยังสามารถสะท้อนถึงวาระข่าวสารของสื่อมวลชนที่มีอิทธิพลต่อสังคมได้ในระดับหนึ่ง

ในโลกยุคโลกาภิวัตน์ที่การติดต่อสื่อสารไร้พรมแดน ผู้คนสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้จากทั่วทุกมุมโลก สื่อต่าง ๆ การ์ตูนการเมืองมิได้ถูกจำกัดขอบเขตการเผยแพร่อยู่เฉพาะในประเทศใดประเทศหนึ่งอีกต่อไป มีการนำการ์ตูนการเมืองจากประเทศต่าง ๆ มาเผยแพร่บนอินเทอร์เน็ต ซึ่งผลงานการ์ตูนบางชิ้นได้ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง หรือแม้แต่กลายเป็นชนวนความขัดแย้งระหว่างประเทศ เนื่องมาจากความไม่ลงรอยกันในเชิงวัฒนธรรมหรืออุดมการณ์ [1] [2]

สาเหตุที่ผู้วิจัยสนใจศึกษาประเด็นโรฮิงญาในการ์ตูนการเมือง เนื่องจากผู้วิจัยมีความสนใจเกี่ยวกับประเด็นอาเซียนและการ์ตูนการเมืองเป็นพิเศษ และเมื่อได้ทำการวิเคราะห์เนื้อหาจากการ์ตูนการเมืองในหนังสือพิมพ์ไทยที่มีการนำเสนอประเด็นอาเซียนอย่างสม่ำเสมอ ได้แก่ เดอะ เนชั่น (The Nation) และบางกอกโพสต์ (Bangkok Post) ก็พบว่าในปี พ.ศ. 2558 มีการนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับโรฮิงญามากที่สุด จำนวน 25 ชิ้น จากกลุ่มตัวอย่างการ์ตูนการเมืองอาเซียนทั้งหมด 68 ชิ้น (คิดเป็นร้อยละ 36.7) นอกจากนี้ประเด็นโรฮิงญาเป็นประเด็นที่มีความทับซ้อนกันหลายมิติ ทั้งในแง่ของสิทธิมนุษยชน ชนกลุ่มน้อย ผู้อพยพ อัตลักษณ์ ศาสนา ดินแดน และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ [3] [4] [5] [6] โดยมีประเทศอาเซียนหลายประเทศที่เข้ามามีบทบาทพัวพันในกรณีปัญหาโรฮิงญา ได้แก่ประเทศต้นทางอย่างเมียนมา ประเทศกลางทางอย่างไทย มาเลเซีย อินโดนีเซีย รวมทั้งประเทศฟิลิปปินส์ และสิงคโปร์ [7] [8]

รูปที่ 1 การ์ตูน “Boat People” จากเว็บไซต์ Irrawaddy

ตลอดช่วง 1-2 ปีที่ผ่านมา ประเด็นเรื่องผู้อพยพได้กลายเป็นกระแสร้อน ไม่เฉพาะในอาเซียน แต่ลามไปทั่วโลก [9] ตั้งแต่วิกฤตผู้อพยพชาวโรฮิงญาในอาเซียน และวิกฤตผู้อพยพไหลบ่าเข้าสู่ยุโรป ในปี พ.ศ. 2558 มาจนถึงผลประชามติ “เบร็กซิต” (Brexit) หรือการออกจากสหภาพยุโรปของสหราชอาณาจักร และชัยชนะของโดนัลด์ ทรัมป์ (Donald Trump) ในการเลือกตั้งประธานาธิบดีสหรัฐฯ ในปี พ.ศ. 2559 ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนความหวาดกลัวผู้อพยพและศาสนาอิสลาม อีกทั้งจากกรณีศึกษาซัสซี เอบโด ที่การ์ตูนล้อเลียนนำไปสู่โศกนาฏกรรม [10] หรือจากกรณีศึกษาภาพการ์ตูน “มนุษย์เรือ” (Boat People) [11] ที่เผยแพร่บนเว็บไซต์สำนักข่าวอิระวดี (Irrawaddy) ของประเทศเมียนมา ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2559 ได้ถูกวิจารณ์อย่างหนักในแง่ของการผลิตซ้ำวาทกรรมสร้างความเกลียดชัง สร้างภาพชาวโรฮิงญาให้เป็นตัวโกง โดยการ์ตูนดังกล่าวมีภาพของชายผิวคล้ำที่คล้องป้ายกำกับข้างหลังว่า “มนุษย์เรือ” กำลังแข่งคิวกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ของเมียนมาที่กำลังเข้าแถวอยู่ ซึ่งนักเคลื่อนไหวชาวโรฮิงญา หวาย หวาย นู (Wai Wai Nu) มองว่าการ์ตูนดังกล่าวมีเนื้อหาล้อแหลม ให้อารมณ์ชาวโรฮิงญา ส่งเสริมผู้คนให้เกิดความเข้าใจผิด และเรียกร้องให้รัฐบาลออกมาตรการควบคุมการ์ตูนที่มีเนื้อหาที่กีดกันมุสลิมเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง ดังนั้น

จึงเป็นที่น่าสนใจว่า ในการ์ตูนการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทยที่มีการถ่ายทอดประเด็นเกี่ยวกับโรฮิงญา ซึ่งเป็นประเด็นที่มีความอ่อนไหวนั้น การ์ตูนนิสต์มีการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาออกมาในลักษณะไหน ทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งมีผลต่อการสร้างภาพจำหรือครอบงำอัตลักษณ์ของชาวโรฮิงญา

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

เพื่อศึกษาการสร้างภาพตัวแทนเกี่ยวกับโรฮิงญา ในการ์ตูนหนังสือพิมพ์ไทยที่มีการนำเสนอประเด็นโรฮิงญา

ขอบเขตการวิจัย

การ์ตูนการเมืองที่นำเสนอประเด็นโรฮิงญา ในหนังสือพิมพ์ไทย ในระหว่างปี พ.ศ. 2552-2559 จากหนังสือพิมพ์ เดอะ เนชั่น บางกอกโพสต์ ไทยรัฐ คมชัดลึก

นิยามศัพท์

การ์ตูนโรฮิงญา หมายถึง การ์ตูนการเมืองในหนังสือพิมพ์ที่ถ่ายทอดประเด็นเกี่ยวกับโรฮิงญา

ภาพตัวแทน (representation) หมายถึง ผลผลิตความหมายของสิ่งที่คิด (concept) ในสมองของเราผ่านภาษา เป็นการเชื่อมโยงระหว่างความคิดและภาษา ซึ่งทำให้เราสามารถอ้างอิงถึงโลกวัตถุจริง ๆ ผู้คน เหตุการณ์ หรือจินตนาการถึงโลกสมมุติ ผู้คน และเหตุการณ์สมมุติได้ ภาพตัวแทนไม่ใช่สิ่งที่เป็นผลผลิตที่เคยเป็นอยู่หรือมีอยู่ หากแต่เป็นการประกอบสร้างขึ้นมาใหม่อยู่ตลอดเวลา (reproduce) ไม่ว่าจะเป็นรูปภาพ ข้อเขียน หลักฐาน ซึ่งภาพตัวแทนจะออกมาเป็นอย่างไร ก็ย่อมแล้วแต่ว่าภาพแทนนั้นจะถูกนำเสนออย่างไร แล้วแต่การให้คำนิยาม การเล่าเรื่องหรือการพูดถึงสิ่ง ๆ นั้น

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเรื่อง “การ์ตูนการเมือง” (Political cartoon)

เพียงฤดี ธีระวุฒิชูวงศ์ [12] กล่าวว่า การ์ตูนการเมือง คือการนำเสนอสถานการณ์ทางการเมืองในรูปแบบหนึ่งด้วยการสร้างความหมายผ่านมุก (Gag) ผ่านรหัส (Code) หรือการเปรียบเทียบ เปรียบเปรยต่าง ๆ ขณะที่ ธีระธัญไพบุลย์ [13] กล่าวว่า การ์ตูนการเมืองเป็นการสื่อสารหรือบันทึกเหตุการณ์ด้วยภาพและข้อความ ในลักษณะตลกขบขัน ประชดประชัน เสียดสี ล้อเลียน โดยสามารถถ่ายทอดเนื้อหาและข้อมูลได้ทุกอย่าง ทั้งนี้จะสื่อออกมาเป็นความคิดรวบยอดในรูปของ สัญลักษณ์ (Symbol) ทำให้ผู้เกิดการรับรู้ได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งจะเป็นภาพสะท้อนของเหตุการณ์ทางการเมืองและปัญหาของประเทศหรือสังคมในลักษณะที่ทันต่อเหตุการณ์

กลุ่มทฤษฎีสัญวิทยา (Semiotics)

แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ (Sign)

กาญจนา แก้วเทพ [14] กล่าวว่า สัญลักษณ์ (Sign) หมายถึง สิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อทำให้มีความหมาย (Meaning) แทนของจริง/ตัวจริง (Object) ในตัวบท (Text) และในบริบท (Context) หนึ่ง ๆ สิ่งที่น่ามาใช้เป็นสัญลักษณ์นั้น อาจจะเป็นวัตถุสิ่งของ อาจจะเป็นรูปภาพ และสัญลักษณ์ที่เรารู้จักกันมากที่สุดก็คือภาษา

ชาร์ลส์ เพียร์ส (Charles Peirce) [15] ระบุว่า สัญลักษณ์หนึ่ง ๆ จะมีองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นตัวหมาย (Signifier) และตัวหมายถึง (Signified)

- ตัวหมาย (Signifier) หมายถึง สิ่งที่เราสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัส
- ตัวหมายถึง (Signified) หมายถึง ความคิดที่เกิดขึ้นในสมองซึ่งสร้างความหมายได้ด้วยความเป็นเหตุผล และจารีต

แนวคิดเรื่องรหัส (Codes)

ประเภทรหัสที่ใช้ในการสื่อความหมายของการ์ตูนการเมือง [16] มีอยู่ 4 ประเภท ได้แก่

- 1) Product Codes (รหัสวัตถุ) เป็นรหัสที่เกี่ยวกับสิ่งของเครื่องใช้ หรือสัตว์ต่าง ๆ
- 2) Social Codes (รหัสสังคม) เป็นรหัสที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือสังคม
- 3) Cultural Codes (รหัสวัฒนธรรม) เป็นรหัสที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ
- 4) Personal Codes (รหัสบุคคล) เป็นรหัสที่เกี่ยวกับตัวบุคคล

แนวคิดเรื่องการเข้ารหัส (Encoding)

เพียงฤดี [17] กล่าวว่า การเข้ารหัส (Encoding) หมายถึง การนำเอาสัญลักษณ์ต่าง ๆ มาเข้ารหัสเพื่อสื่อความหมาย สัญลักษณ์ต่าง ๆ เหล่านี้อยู่ในโครงสร้างของสังคม อยู่ในความคิดของผู้ส่งสาร ที่จะใช้สื่อถึงผู้รับสาร และผู้รับสารสามารถตีความหรือถอดรหัส (Decoding) ออกมาเมื่อเห็นภาพดังกล่าว ทั้งนี้ในการสื่อความหมายนั้น สิ่งที่เกี่ยวข้องระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารที่เอื้ออำนวยให้กระบวนการส่งและรับความหมายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ก็คือ ทั้งสองฝ่ายจะต้องมี รหัส (Code) อันเดียวกัน สำหรับการถ่ายทอดเนื้อหาการ์ตูนการเมืองนั้น อนุสรณ์ ตีปยานนท์ [18] กล่าวว่า ส่วนประกอบสำคัญคือการสื่อสารระหว่าง บุคคลที่เป็นผู้สร้างภาพ กับ บุคคลที่เป็นผู้รับรู้ภาพ ซึ่งมีลักษณะของการเชื่อมโยงระหว่างบริบทของการสร้าง (Context of Production) กับบริบทของการรับรู้ (Context of Reception) อันเป็นสิ่งสำคัญมากในการอ่านการ์ตูนการเมือง เพราะว่าการรับรู้ที่ว่านั้นมักเกิดขึ้นในบริบทของสังคม วัฒนธรรม หรือประเพณี ที่ทำให้การสื่อสารนั้นเป็นไปได้

แนวคิดเรื่อง “อัตลักษณ์” (Identity)

อภิญา เพ็ญฟูสกุล [19] กล่าวว่า มโนทัศน์ “ความเป็นชาติพันธุ์” เกิดขึ้นก็เพียงเมื่อทั้งสองกลุ่มมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และต่างฝ่ายต่างมีความคิดว่าอีกฝ่ายแตกต่างจากตน วิธีจำแนกแยกแยะและความสัมพันธ์ที่ตามมาจากวิธีคิดดังกล่าวนี้เองที่ทำให้ความเป็นชาติพันธุ์ก่อรูปขึ้น ดังนั้น การนิยามกรอบความเป็นชาติพันธุ์ใด ๆ จึงเสี่ยงไม่พ้นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพราะการนิยามขอบเขตทางชาติพันธุ์ย่อมมาด้วยการนิยาม “ความเป็นอื่น” ที่อยู่นอกกรอบนั้น ประเด็นก็คือการ “วางท่าที” ต่อความเป็นอื่นนั้น มีทั้งเชิงบวกและเชิงลบ จะยอมรับความต่างของกลุ่มอื่นอย่างไร มีระยะห่างในระนาบเท่ากันหรือ มีระยะห่างในแนวตั้งและกดข่มกระบวนการเหล่านี้ผ่านระบบสัญลักษณ์หลายแบบ

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล [20] กล่าวว่า “ความเป็นชายขอบ” ไม่ใช่เรื่องของการถูกกันให้ไปอยู่ในตำแหน่งทางสังคมที่ด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจหรืออำนาจ หรือไม่เข้าประเภทแต่เพียงอย่างเดียว หากเป็นเรื่องของความรู้ ความจริงที่คนอื่นสร้างขึ้นมา มองเขา แทนตัวเขา ความรู้และความจริงเหล่านี้ กลายเป็นสามัญสำนึกที่รับรู้เข้าใจกันในสังคมโดยไม่ต้องตั้งคำถาม ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งชายขอบเอง ก็อาจจะรับหรืออ้างอิงไปเป็นความจริงเกี่ยวกับตัวเองด้วย รวมทั้งมีการต่อต้านโต้แย้งปฏิเสธในเวลาเดียวกัน

สจ๊วต ฮอลล์ (Stuart Hall) [21] นิยามเทคนิคการสร้างภาพลักษณ์ต้นแบบว่า หมายถึงการเลือกดึงเอาคุณสมบัติบางสิ่งบางอย่างของบุคคลที่เด่นชัด มีชีวิตชีวา เข้าใจง่าย เป็นที่รับรู้ทั่วไป และลดทอนอัตลักษณ์บุคคลลงไปเป็นคุณสมบัติไม่กี่อย่างเหล่านั้น วิธีการลดทอนก็คือประการแรก ทำให้คุณสมบัติเหล่านั้นสุดขั้วเกินจริง เพื่อให้เข้าใจง่าย ประการที่สองคือ การสร้างอัตลักษณ์คู่ตรงข้ามออกมา ประการที่สาม คู่ตรงข้ามที่ถูกสร้างขึ้นนี้มีการให้ค่าที่ไม่เท่ากัน ผลสำคัญที่สุดก็คือมันทำให้อัตลักษณ์ของคนที่ถูกนิยามโดยคุณสมบัติไม่กี่อย่าง “หยุดนิ่ง” และ กลายเป็นคุณสมบัติแก่นแกนที่ผู้คนทั่วไปจดจำ

โรแลนด์ บาร์ธ (Roland Barthes) [22] ชี้ให้เห็นว่ากระบวนการสำคัญอีกอย่างหนึ่งของการสร้าง “ภาพแทนความจริง” ก็คือการดึงสิ่งหนึ่งออกจากบริบทที่เป็นอยู่ (de-contextualization) และใส่บริบทใหม่กับความหมายใหม่เข้าไป (re-contextualization) การสร้างภาพตัวแทนเป็นเรื่องของการเมืองเชิงพื้นที่ (politics of space) พื้นที่ของอำนาจปรับตัวเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา บางครั้งการให้ออกาสคนชายขอบมีที่ทางมากขึ้นในพื้นที่สาธารณะกลับเป็นเพียงภาพลวงตา

อำนาจที่นำกลไกที่สุดก็คือการทำให้คนชายขอบปรากฏชัดอยู่ ทว่าถูกมองไม่เห็น กลไกอำนาจที่กลบเกลื่อนอคตินี้ก็คือการทำให้เป็นเรื่องตลก บทตลกแม้สามารถทำทนายอำนาจในหลายบริบท แต่ตลกก็สามารถเป็นตัวกลบเกลื่อนความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ได้เช่นกัน

อมาร์ตยา เซ็น (Amartya Sen) [23] กล่าวถึงการครอบงำอัตลักษณ์ด้วยระบบจารีต เช่น ศาสนา ชุมชน วัฒนธรรม ชาติ ทั้งที่ยังมีอัตลักษณ์อื่น ๆ อีกมากมาย เช่น เพศ ชนชั้น อาชีพ ภาษา การเมือง การยอมรับอัตลักษณ์เดี่ยวนำมาซึ่งปัญหาความขัดแย้ง ทำให้เกิดการแบ่งเขาแบ่งเรา ความรู้สึกเรื่องอัตลักษณ์เป็นต้นทุนทางสังคม ข้อดีคือทำให้ผู้คนเกิดความรู้สึกร่วม กลมเกลียวแน่นแฟ้น ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เกิดการกีดกันคนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่พวกตนออกไป มีการให้ค่า หรือให้ความสำคัญแก่อัตลักษณ์ใดอัตลักษณ์หนึ่งเป็นพิเศษ ปีแอร์ บูร์ดีเออ (Pierre Bourdieu) [24] ระบุว่า การกระทำทางสังคมสามารถนำไปสู่การ “ผลิตความแตกต่างจากที่ไม่มีอะไรเลย” มนตราทางสังคมสามารถเปลี่ยนแปลงมนุษย์โดยบอกว่าพวกเขาต่างกัน

อัตลักษณ์ของความหลากหลายที่มีหลายแบบ ซึ่งอยู่คนละซีกกับอัตลักษณ์เชิงเดี่ยว คือการใช้ความรุนแรงโดยตัวมันเองหรือไปชวนไปสู่การใช้ความรุนแรง อัตลักษณ์เชิงเดี่ยวเป็นภาพลวงตาของเครื่องมือและหนทางในการแก้ไขความขัดแย้งที่มาจากความแตกต่างหลากหลาย อัตลักษณ์เชิงเดี่ยวมองการจัดความหลากหลายในคน ๆ หนึ่ง เพื่อแบ่งแยก ความเหมือน ความต่าง ซึ่งอัตลักษณ์เชิงเดี่ยวมองว่าความหลากหลายคือต้นกำเนิดของปัญหา การตัดขาดอัตลักษณ์ร่วมเป็นการมองอัตลักษณ์แบบเส้นตรงที่ไม่มีความสลับซับซ้อน

วิธีวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเรื่องการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในการ์ตูนหนังสือพิมพ์นี้ ผู้วิจัยได้เลือกใช้วิธีวิจัยแบบผสม (Mixed Methods) ที่เน้นหนักวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อความเหมาะสมกับลักษณะงานวิจัยอันเป็นเรื่องที่ต้องใช้การวิเคราะห์ตีความ การอธิบายรายละเอียดในเชิงเหตุผล และนำวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) มาเป็นส่วนเสริมในการวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ

กลุ่มตัวอย่างการ์ตูนหนังสือพิมพ์ที่ใช้ในการศึกษาคั้งนี้มีทั้งหมด 65 ชิ้น ประกอบด้วยการ์ตูนจาก เดอะ เนชั่น จำนวน 29 ชิ้น (สเตฟี่ 23 ชิ้น / อรุณ 6 ชิ้น) บางกอกโพสต์ จำนวน 12 ชิ้น (หมอ 6 ชิ้น / ยุทธ 6 ชิ้น) ไทยรัฐ จำนวน 13 ชิ้น (ชัย ราชวัตร 8 ชิ้น / เชีย 5 ชิ้น) คมชัดลึก จำนวน 11 ชิ้น (ก๊วย 11 ชิ้น)

ตารางที่ 1 กลุ่มตัวอย่างการ์ตูนโรฮิงญา

หนังสือพิมพ์คุณภาพ		หนังสือพิมพ์มวลชน	
เดอะ เนชั่น	บางกอกโพสต์	ไทยรัฐ	คมชัดลึก
สเตฟี่ (23 ชิ้น)	หมอ (6 ชิ้น)	ชัย ราชวัตร (8)	ก๊วย (11)
อรุณ (6 ชิ้น)	ยุทธ (6 ชิ้น)	เชีย (5)	

ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมข้อมูลเอกสารที่จะวิเคราะห์ (กลุ่มตัวอย่างการ์ตูนการเมืองที่นำเสนอประเด็นโรฮิงญา) แล้วใส่ตารางลงรหัส
2. สัมภาษณ์เชิงลึกผู้ส่งสาร (การ์ตูนนิสต์)
3. วิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และวิเคราะห์ตัวบท (Textual Analysis) ของกลุ่มตัวอย่างการ์ตูนโรฮิงญาเป็นรายชิ้น ประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล
4. สรุปผลการวิจัย และอภิปรายผล

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล

1. ตารางลรหัส (Coding Sheet) ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลของการ์ตูนโรฮิงญาในกรอบเวลา (พ.ศ. 2552 – 2559) จากหนังสือพิมพ์ เดอะ เนชั่น บางกอกโพสต์ ไทยรัฐ คมชัดลึก
2. แบบสัมภาษณ์ (Interview Form) ผู้ส่งสารเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์

วิธีการวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยนำการ์ตูนโรฮิงญาแต่ละชิ้นมาศึกษาเบื้องต้นด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และนำมาศึกษาอย่างละเอียดอีกครั้งด้วยการวิเคราะห์ตัวบท (Textual analysis) เพื่อวิเคราะห์ถอดรหัสการสร้างภาพตัวแทนเชิงรูปธรรม/นามธรรม และการใช้รหัส ภายใต้กรอบทฤษฎีและแนวคิดต่าง ๆ ได้แก่ การ์ตูนการเมือง สัญลักษณ์ และอัตลักษณ์ (การวิเคราะห์ตัวการ์ตูนโรฮิงญาในเชิงรูปธรรมยึดหลักแนวคิดทฤษฎีในกลุ่มสัญลักษณ์ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องรหัสทั้ง 4 ประเภท เพื่อวิเคราะห์รูปสัญลักษณ์ที่ปรากฏให้เห็นในตัวบท ขณะที่การวิเคราะห์ตัวการ์ตูนโรฮิงญาในเชิงนามธรรมนั้น ยึดหลักแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ เพื่ออธิบายมุมมองของการ์ตูนนิสต์ที่มีต่อชาวโรฮิงญาในตัวบทหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นการให้นิยามที่ส่งผลกระทบต่อในเชิงอารมณ์ความรู้สึก) พร้อมกับนำผลการสัมภาษณ์เชิงลึกของผู้ส่งสาร (การ์ตูนนิสต์) มาใช้ประกอบการพิจารณา จากนั้นผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด 65 ชิ้นมาทำการวิเคราะห์สรุปอุปนัย (Analytical Induction) เพื่อหาบทสรุปเกี่ยวกับการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญา ผ่านการวิเคราะห์เชิงกว้าง ด้วยการสังเคราะห์เชิงปริมาณ โดยใช้สถิติเชิงพรรณนา (Descriptive Statistics) ประเภทร้อยละ (Percentage) และผ่านการวิเคราะห์เชิงลึก ด้วยการวิเคราะห์ตัวบท ภายใต้กรอบทฤษฎีสัญลักษณ์ และอัตลักษณ์

ผลการศึกษา

จากการวิเคราะห์เนื้อหา และวิเคราะห์ตัวบทของการ์ตูนโรฮิงญาจากกลุ่มตัวอย่างจำนวนทั้งหมด 65 ชิ้นในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2552 – 2559 ผู้วิจัยสามารถถอดรหัสการสร้างภาพตัวแทนเชิงรูปธรรม ภาพตัวแทนเชิงนามธรรม และการใช้รหัส ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2 ตารางวิเคราะห์การสร้างภาพตัวแทนและการใช้รหัสในการ์ตูนโรฮิงญาจากกลุ่มตัวอย่าง ปี พ.ศ. 2552 – 2559

ชั้นที่	ปี พ.ศ.	การ์ตูนนิสต์	ภาพตัวแทนเชิงรูปธรรม	ภาพตัวแทนเชิงนามธรรม	การใช้รหัส
1	2552	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	เหยื่อทารุณกรรม	บุคคล
2	2552	กุ่ม / คมชัดลึก	ธงขาว	ผู้รอคอยความช่วยเหลือ	วัตถุ
3	2552	อรุณ / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้รอคอยความช่วยเหลือ	บุคคล
4	2552	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	หนังสือพิมพ์เก่า	เครื่องมือของสื่อออก	วัตถุ
5	2552	Stephff / The Nation	มนุษย์เรือ	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
6	2552	Stephff / The Nation	มนุษย์เรือ	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
7	2552	หมอ / Bangkok Post	ชาวโรฮิงญา	เหยื่อทารุณกรรม	บุคคล
8	2552	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	ไม่ปรากฏ	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
9	2552	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกกีดกัน	บุคคล
10	2552	กุ่ม / คมชัดลึก	ไม่ปรากฏ	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
11	2552	กุ่ม / คมชัดลึก	ไม่ปรากฏ	ผู้นำสงสัย	สังคม
12	2552	Stephff / The Nation	ไม่ปรากฏ	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
13	2552	หมอ / Bangkok Post	เรือมนุษย์	ผู้รอคอยความช่วยเหลือ	วัตถุ
14	2552	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกบีบบังคับ	บุคคล
15	2552	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกกีดกัน	บุคคล
16	2555	อรุณ / The Nation	ก้อนอิฐ	ปัญหา	วัตถุ

17	2555	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	เหยื่อความรุนแรง	บุคคล
18	2556	ยูทูป / Bangkok Post	มนุษย์เรื่อ	ผู้ขอความช่วยเหลือ	บุคคล
19	2556	อรุณ / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้โยกย้ายถิ่นภาพ	บุคคล
20	2556	เซีย / ไทยรัฐ	มนุษย์เรื่อ	ผู้ขอความช่วยเหลือ	บุคคล
21	2556	Stephff / The Nation	มนุษย์เรื่อ	ผู้ลักลอบเข้าเมือง	บุคคล
22	2558	Stephff / The Nation	มนุษย์เรื่อ, โครงกระดูก	เหยื่อสังเวย	บุคคล
23	2558	เซีย / ไทยรัฐ	เหยื่อผู้เสียชีวิต	เหยื่อค้ำมนุษย์, ผู้ลี้ภัย	บุคคล
24	2558	ยูทูป / Bangkok Post	เหยื่อผู้เสียชีวิต	เหยื่อค้ำมนุษย์	บุคคล
25	2558	Stephff / The Nation	โครงกระดูก, ชาวโรฮิงญา	เหยื่อค้ำมนุษย์	วัตถุ
26	2558	เซีย / ไทยรัฐ	ทาส	ผู้สูญเสียอิสรภาพ	บุคคล
27	2558	อรุณ / The Nation	เหยื่อฉลาม	เหยื่อค้ำมนุษย์	วัฒนธรรม
28	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	ไม่ปรากฏ	วิญญาณ	วัฒนธรรม
29	2558	Stephff / The Nation	กะโหลก, ชาวโรฮิงญา	เหยื่อค้ำมนุษย์	วัตถุ
30	2558	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	เหยื่อค้ำมนุษย์	บุคคล
31	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	ปลา	เหยื่อค้ำมนุษย์	วัตถุ
32	2558	ยูทูป / Bangkok Post	เหยื่อฉลาม	เหยื่อค้ำมนุษย์	บุคคล
33	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	ทะเลทราย	ความสิ้นหวัง	วัตถุ
34	2558	หมอ / Bangkok Post	คนบนแพ	จนตรอก	วัฒนธรรม
35	2558	เซีย / ไทยรัฐ	ไม่ปรากฏ	คนไม่มีสิทธิ	วัฒนธรรม
36	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	เท้าที่ถูกตะปุดรีง	ผู้ถูกกดทับ	วัตถุ
37	2558	Stephff / The Nation	มนุษย์เรื่อ	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
38	2558	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
39	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	ปลาลอยคอ	เหยื่อของมหาอำนาจ	วัตถุ
40	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	เด็ก ๆ ผอมโซ	ภาวะ	บุคคล
41	2558	ยูทูป / Bangkok Post	เครื่องหมายคำถาม	ปัญหา	วัตถุ
42	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	ไม่ปรากฏ	แรงงานทาส	สังคม
43	2558	Stephff / The Nation	เด็กผิวสี, มนุษย์เรื่อ	ผู้ถูกละเลย	บุคคล
44	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	แมลงวัน	ความไม่ชอบมาพากล	วัตถุ
45	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	เรือมนุษย์	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
46	2558	Stephff / The Nation	ป้ายห้าม	ผู้ไม่พึงประสงค์	วัตถุ
47	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	ไม่ปรากฏ	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
48	2558	ยูทูป / Bangkok Post	มนุษย์เรื่อ	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
49	2558	เซีย / ไทยรัฐ	มนุษย์เรื่อ	ผู้รอคอยความช่วยเหลือ, ผู้โดดเดี่ยว	บุคคล
50	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	ไม่ปรากฏ	ผู้ไม่พึงประสงค์	สังคม
51	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	ไม่ปรากฏ	ภาวะ	สังคม
52	2558	อรุณ / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกทอดทิ้ง	บุคคล
53	2558	ชัย ราชวัตร / ไทยรัฐ	มนุษย์เรื่อ	เหยื่อค้ำมนุษย์	บุคคล
54	2558	หมอ / Bangkok Post	คนบนแพ	โดดเดี่ยว	วัตถุ
55	2558	Stephff / The Nation	มนุษย์เรื่อ	ผู้ถูกผลักไส	บุคคล
56	2558	ก๊วย / คมชัดลึก	เรือมนุษย์	ผู้ถูกกวาดต้อน	วัตถุ
57	2558	Stephff / The Nation	หวักะโหลก	เหยื่อค้ำมนุษย์	วัฒนธรรม
58	2558	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา, หวักะโหลก	ผู้ถูกทอดทิ้ง	บุคคล
59	2558	ยูทูป / Bangkok Post	เรือมนุษย์	ผู้ถูกทอดทิ้ง	วัตถุ
60	2558	อรุณ / The Nation	เรือมนุษย์	ผู้ถูกทอดทิ้ง	วัตถุ
61	2558	หมอ / Bangkok Post	เรือมนุษย์	ผู้ถูกหมางเมิน	บุคคล

กลุ่มมนุษย์ศาสตร์และสังคมศาสตร์

62	2558	Stephff / The Nation	แรงงานทาส	ผู้ถูกกดขี่	วัตถุ
63	2558	Stephff / The Nation	มนุษย์เรื่อ	ผู้ไม่ได้รับความเป็นธรรม	บุคคล
64	2558	หมอ / Bangkok Post	กระตุก	เคราะห์กรรม	วัฒนธรรม
65	2559	Stephff / The Nation	ชาวโรฮิงญา	ผู้ถูกกดทับ	บุคคล

การสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในเชิงรูปธรรม

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลในส่วนนี้ ได้มาจากการพิจารณาว่า รูปสัญลักษณ์ที่ถูกถ่ายทอดผ่านภาพลายเส้นของการ์ตูนนิสต์ ซึ่งเป็นตัวหมาย (Signifier) ที่เราสามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่านั้น ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างไร

ในผลงานจากกลุ่มตัวอย่าง 65 ชิ้น มีการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาเชิงรูปธรรม (เฉพาะ 5 อันดับแรก) เรียงตามลำดับ ดังนี้ อันดับ 1 “ชาวโรฮิงญา” จำนวน 15 ครั้ง (23%) อันดับ 2 “มนุษย์เรื่อ” จำนวน 13 ครั้ง (20%) อันดับ 3 “ไม่ปรากฏรูปสัญลักษณ์” 10 ครั้ง (15.3%) อันดับ 4 มีภาพตัวแทน 2 อย่าง ได้แก่ “เรื่อมนุษย์” และ “โครงกระดูก/กะโหลก” จำนวนหน่วยละ 6 ครั้ง (หน่วยละ 9.2%) อันดับ 5 มีภาพตัวแทน 6 อย่าง ได้แก่ “เหยื่อฉลาม” “เหยื่อผู้เสียชีวิต” “แรงงานทาส” “ปลา” “เด็ก ๆ” และ “คนบนแพ” จำนวนหน่วยละ 2 ครั้ง (หน่วยละ 3%)

การสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในเชิงนามธรรม

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลในส่วนนี้ ได้มาจากการพิจารณาว่า รูปสัญลักษณ์หรือคำกล่าวที่สื่อถึงชาวโรฮิงญาในการ์ตูนการเมือง ในฐานะตัวหมายถึง (Signified) มีการถ่ายทอดความคิดเชิงนามธรรมอย่างไร เป็นการสะท้อนมุมมองของการ์ตูนนิสต์ที่มีต่อชาวโรฮิงญาซึ่งมีส่วนในการสร้างภาพจำของชาวโรฮิงญาให้กับผู้อ่าน

ในผลงานจากกลุ่มตัวอย่าง 65 ชิ้น ชาวโรฮิงญาถูกสร้างภาพตัวแทนในเชิงนามธรรม (เฉพาะ 5 อันดับแรก) เรียงตามลำดับ ดังนี้ อันดับที่ 1 “เหยื่อค้ำมนุษย์” จำนวน 10 ครั้ง (15.38%) อันดับที่ 2 “ผู้ไม่พึงประสงค์” จำนวน 7 ครั้ง (10.7%) อันดับที่ 3 “ผู้ถูกผลักไส” จำนวน 6 ครั้ง (9.2%) อันดับที่ 4 มีภาพตัวแทน 2 อย่าง ได้แก่ “ผู้ถูกทอดทิ้ง” และ “ผู้รอคอยความช่วยเหลือ” จำนวนหน่วยละ 4 ครั้ง (หน่วยละ 6.15%) อันดับที่ 5 “ผู้ถูกกดทับ/กดขี่” จำนวน 3 ครั้ง (หน่วยละ 4.6%)

อภิปรายผลการศึกษา

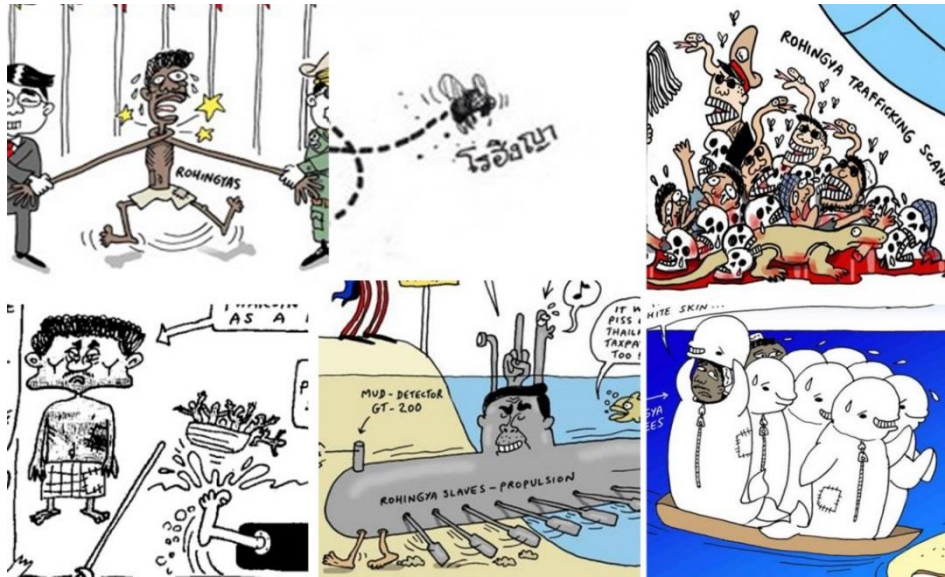
การ์ตูนนิสต์นิยมสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาในเชิงรูปธรรมโดยการใช้ “รหัสบุคคล” มากที่สุด เป็นการถ่ายทอดอัตลักษณ์ชาวโรฮิงญาจากภาพจำที่ปรากฏในข่าวด้วยรูปสัญลักษณ์ “ชาวโรฮิงญา” หรือ “มนุษย์เรื่อ” ซึ่งเป็นลักษณะทางกายภาพหรือลักษณะเด่นทางชาติพันธุ์ สอดคล้องกับคำกล่าวในบทสัมภาษณ์ของ เชีย ไทยรัฐ (ศักดิ์ แซ่เอี้ยว) ที่ว่า การสร้างภาพตัวแทนชาวโรฮิงญาแบบตรงตัวทำให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย เห็นภาพแล้วรู้สึกติดตา และระลึกถึงเนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชาวโรฮิงญาได้โดยอัตโนมัติ

รูปที่ 2 ตัวอย่างภาพตัวแทนโรฮิงญาที่ใช้รูปสัญลักษณ์ “ชาวโรฮิงญา”

สาเหตุที่กลุ่มตัวอย่างมีการตุนที่ “ไม่ปรากฏรูปสัญลักษณ์” มากเป็นอันดับสามนั้น เป็นเพราะการตุนนิสต์บางคน เช่น ชัย ราชวัตร (ไทยรัฐ) หรือ กุ่ย (คมชัดลึก) นิยมใช้ “รหัสสังคม” ในการถ่ายทอดประเด็นโรฮิงญา โดยการตุนนิสต์ทั้งคู่มีจุดต่างจากการตุนนิสต์รายอื่น ๆ ตรงที่คอลัมน์การ์ตูนของพวกเขาเป็นการตุนแบบ 3 ช่องจบ ในการดำเนินเรื่องจะใช้ตัวละครประจำเป็นผู้ออกถ่ายทอดประเด็นทางสังคม ตัวอย่างเช่น ในการตุนชุด “ผู้ใหญ่มากับทุ้งหมาเมิน” ของชัย ราชวัตร มีผู้ใหญ่มา ตาจ่อย และชาวบ้าน เป็นตัวละครประจำ หรือในการตุนชุด “เหตุเกิด...แยกบางนา” มีเด็กชายปัด และเด็กชายปอง เป็นตัวละครประจำ ตัวละครเหล่านี้จะหยิบยกประเด็นร้อนหรือสถานการณ์บ้านเมืองขึ้นมาพูดคุยกดเถียงกัน

นอกจากนี้ พบว่าการตุนนิสต์มีการสร้างภาพแทนชาวโรฮิงญาด้วย “รหัสวัตถุ” ในจำนวนไม่น้อยเช่นกัน โดยเฉพาะรูปสัญลักษณ์ “เรือมนุษย์” หรือ “โครงกระดูก/กะโหลก” ที่ปรากฏอยู่ในภาพการ์ตูนมากเป็นอันดับสี่ ซึ่งผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่ามักจะพบการใช้ รหัสวัตถุ ในผลงานของการตุนนิสต์ที่เล่าเรื่องด้วยภาพ เช่น กุ่ย (คมชัดลึก) หมอ (บางกอกโพสต์) อรุณ (เดอะ เนชั่น) โดยการตุนนิสต์เหล่านี้ใช้กลวิธีอุปมาอุปไมย (Metaphor) หรือนามนัย (Metonymy) เพื่อเปรียบเทียบกับชาวโรฮิงญา หรือเปรียบเปรยแทนสถานการณ์ที่ชาวโรฮิงญาต้องเผชิญ ตัวอย่างเช่น การใช้รูปสัญลักษณ์ “เรือไม้” หรือ “แพ” เพื่ออุปมาถึงความเค็งคว้าง การถูกลอยแพ หรือการใช้รูปสัญลักษณ์ “โครงกระดูก/กะโหลก” เพื่อเปรียบเทียบเชื่อมโยงถึงความตาย การสูญเสียชีวิต ปัญหาการค้ำมนุษย์ ซึ่งหมอ (ทิวทัศน์ ภัทรกุลฉิมขัย) ให้เหตุผลว่า เขาต้องการถ่ายทอดประเด็นโดยมุ่งเน้นไปที่ปัญหาเชิงโครงสร้างมากกว่าตัวบุคคล

รูปที่ 3 ตัวอย่างภาพตัวแทนโรฮิงญาที่เข้าข่ายมีความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์หรือแฝงอคติ

ในแง่ของความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ ปรากฏว่าภาพการ์ตูนบางชิ้นมีรูปสัญลักษณ์ที่เข้าข่ายแฝงอคติหรือส่งเสริมให้เกิดการครอบงำอัตลักษณ์ชาวโรฮิงญา โดยส่วนใหญ่เป็นผลงานของ สเตฟฟ์ (เดอะ เนชั่น) ที่มีแนวทางการเขียนการ์ตูนแบบเสียดสี วิจารณ์อย่างรุนแรง ผลงานของเขาหลายชิ้นมีการถ่ายทอดรูปสัญลักษณ์ชาวโรฮิงญาในฐานะผู้ถูกกระทำทารุณกรรม เช่น ถูกทุบตี ถูกบีบคั้น ถูกล่ามโซ่ ถูกเตะต้อน หรือมีการนำชาวโรฮิงญาไปเปรียบเปรยกับสัตว์ หรือมีการใช้รูปสัญลักษณ์โครงกระดูกและเลือดในลักษณะตลกขบขัน ไม่ให้เกียรติผู้เสียชีวิต หรือล้อเลียนอัตลักษณ์ รูปร่างหน้าตา นอกจากนี้ยังมีผลงานบางชิ้นของการ์ตูนนิสต์รายอื่น ๆ ที่เข้าข่ายแฝงอคติ ตัวอย่างเช่น การ์ตูนชิ้นที่ 44 ของกุ่ม (คมชัดลึก) ที่มีการใช้รูปสัญลักษณ์ “แมลงวัน” เพื่อสื่อถึงความไม่ชอบมาพากล หรือการ์ตูนชิ้นที่ 16 ของอรุณ (เดอะ เนชั่น) ที่ใช้รูปสัญลักษณ์ “ก้อนอิฐ” และการ์ตูนชิ้นที่ 41 ของยุทธ (บางกอกโพสต์) ที่ใช้รูปสัญลักษณ์ “เครื่องหมายคำถาม” ซึ่งเป็นการสร้างภาพจำว่าชาวโรฮิงญาเป็นปัญหา

การ์ตูนนิสต์แทบทุกรายได้นำเสนอประเด็นปัญหาของชาวโรฮิงญาด้วยภาพตัวแทนเชิงนามธรรมว่าชาวโรฮิงญาตกเป็น “เหยื่อค้ำมนุษย์” มากที่สุด โดยผลงานทั้ง 8 ชิ้นปรากฏในปี พ.ศ. 2558 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มิกระแสข่าวปัญหาการค้ำมนุษย์โรฮิงญาในพื้นที่ภาคใต้ และมีการ์ตูน 6 ชิ้นที่ได้ส่งสารเรียกร้องให้มีการช่วยเหลือชาวโรฮิงญา โดยการสร้างภาพแทนว่าพวกเขาเป็น “ผู้รอคอยความช่วยเหลือ” และ “ผู้ขอความช่วยเหลือ”

รูปที่ 4 ตัวอย่างภาพตัวแทนที่สะท้อนภาพความเป็นคนชายขอบของชาวโรฮิงญา

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ภาพตัวแทนเชิงนามธรรมเหล่านี้ได้สะท้อนภาพความเป็น “คนชายขอบ” ของชาวโรฮิงญา ในฐานะผู้ที่ตกเป็นเหยื่อหรือผู้ถูกระงับ เป็นผู้ที่ถูกกดขี่ข่มเหง เป็นคนนอกที่ถูกกีดกัน ไม่มีที่ทางในสังคมโลก

ในขณะที่เดียวกันก็มีการถ่ายทอดภาพแทนเชิงนามธรรมในด้านลบ ที่ทำให้อัตลักษณ์ของชาวโรฮิงญาถูกกดทับหรือเบียดขับ และเอื้อแก่การผลิตซ้ำวาทกรรมแฝงอคติ ตัวอย่างเช่น การเสนอมุมมองว่าชาวโรฮิงญาเป็นผู้ไม่พึงประสงค์หรือชาวโรฮิงญาเป็นปัญหา เป็นภาระ หรือชาวโรฮิงญาเป็นกลุ่มชนที่มีวาระซ่อนเร้น ตกเป็นเครื่องมือทางการเมือง

รูปที่ 5 ตัวอย่างภาพตัวแทนโรฮิงญาที่ถูกถ่ายทอดออกมาในด้านลบ

อีกประเด็นหนึ่งที่น่าพิจารณา ได้แก่ ภาพแทนเชิงนามธรรมที่ปรากฏในการ์ตูนโรฮิงญาเหล่านี้สะท้อนแนวคิดเรื่องการเมืองเชิงพื้นที่อย่างไร ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ในภาพรวมมีการสร้างภาพตัวแทนชาวโรฮิงญาว่าเป็น “คนชายขอบ” ทั้งในแง่บวกและลบ และการ์ตูนบางชิ้นได้สะท้อนภาพของการถูกทำให้ไม่มีตัวตนอย่างชัดเจน โดยเฉพาะชิ้นที่ 28 ของชัย ราชวัตร ที่ชาวโรฮิงญาถูกกล่าวถึงว่าเป็น “วิญญาณ” ที่มาถามหาความยุติธรรมจากเจ้าหน้าที่ที่พัวพันกับการค้ามนุษย์ หรือชิ้นที่ 65 ของสเตฟี่ ที่รูปสัญลักษณ์ชาวโรฮิงญาถูกเหยียบย่ำโดยผู้นำไทย-เมียนมา พร้อมด้วยคำกล่าวของนางซูจีว่า “ไม่มีชาวโรฮิงญา” (There is no Rohingya...) ซึ่งสะท้อนภาพการกดทับอัตลักษณ์จากประเด็นข่าวที่รัฐบาลเมียนมาหลีกเลี่ยงการใช้คำว่าโรฮิงญาเรียกชนกลุ่มน้อยมุสลิมในเมียนมา

อภิญา เพ็ญฟูสกุล [25] กล่าวว่า บางครั้งการให้โอกาสคนชายขอบมีที่ทางมากขึ้นในพื้นที่สาธารณะกลับเป็นเพียงภาพลวงตา อำนาจที่นำกลับที่สุดก็คือการทำให้คนชายขอบปรากฏชัดอยู่ ทว่าถูกมองไม่เห็น ซึ่งผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่าแม้การ์ตูนโรฮิงญาจำนวนมากจะมีภาพตัวแทนของชาวโรฮิงญา แต่พวกเขากลับไม่มีปากเสียง ไม่มีอำนาจต่อรอง โดยเฉพาะเมื่อวิเคราะห์จากกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด 65 ชิ้น พบว่าตัวการ์ตูนโรฮิงญาไม่มีคำพูดใด ๆ เลยสูงถึง 58 ชิ้น (หรือ 89%) ส่วนที่เหลือนั้นมีคำพูดว่า “ช่วยด้วย” จำนวน 3 ชิ้น (4.6%) “สิทธิมนุษยชน” จำนวน 1 ชิ้น (1.5%) และมีบทพูดยาว ๆ จำนวน 3 ชิ้น (4.6%) ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ในตัวบทเหล่านี้ชาวโรฮิงญาหลายสภาพเป็น “ตัวการ์ตูนที่ไม่มีเสียง”

สำหรับการนำเสนอภาพตัวแทนโรฮิงญาในมิติทางศาสนา แม้ว่าในสังคมออนไลน์จะมีการปลุกกระแสความหวาดกลัวอิสลาม (Islamophobia) กันค่อนข้างมาก โดยเฉพาะในช่วงวิกฤตผู้อพยพโรฮิงญาปี ‘58 [26] [27] แต่กลับไม่ค่อยพบปรากฏการณ์ดังกล่าวในการ์ตูนหนังสือพิมพ์ โดยทั่วไปการ์ตูนนิสต์จะนำเสนออัตลักษณ์มุสลิมของชาวโรฮิงญาในแง่ของการแต่งกายเท่านั้น ดังที่พบได้ในผลงานของการ์ตูนนิสต์ที่นิยมใช้รหัสบุคคล เช่น สเตฟี่ เชีย และอรุณ โดยมีเพียงสเตฟี่เท่านั้นที่ถ่ายทอดปมขัดแย้งทางศาสนาของกรณีโรฮิงญาที่เกิดขึ้นในประเทศเมียนมา และนำเสนอในลักษณะที่ว่าชาวโรฮิงญาตกเป็นเหยื่อถูกระงับของกลุ่มชาวพุทธหัวรุนแรง จากการ์ตูนที่ผู้วิจัยได้ไปสัมภาษณ์การ์ตูนนิสต์บางท่าน ก็ได้ข้อคิดเห็นกลับมาว่า ทั้งการ์ตูนนิสต์และหนังสือพิมพ์ต้นสังกัด มีความระมัดระวังในการถ่ายทอดประเด็นทางศาสนามาก ค่อนข้างมาก เนื่องจากเป็นเรื่องที่เปราะบางในสังคมไทย ในขณะที่เดียวกัน แม้ว่าการ์ตูนนิสต์จะพยายามหลีกเลี่ยงการกล่าวถึงเรื่องความเชื่อทางศาสนาในแง่มุมมองอิสลาม แต่ในการ์ตูนบางชิ้นก็ได้มีการนำความเชื่อแบบไทยพุทธอย่างเช่นเรื่อง “เวรกรรม” มาใช้ในการบรรยายปรากฏการณ์โรฮิงญา

โดยสรุป จากการติดตามพัฒนาการในการประกอบสร้างภาพตัวแทนของโรฮิงญาในการ์ตูนหนังสือพิมพ์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2552 จนถึงกลางปี พ.ศ. 2559 นี้ อาจกล่าวได้ว่า อัตลักษณ์ของชาวโรฮิงญาแน่นิ่งเสมือนถูกแช่แข็ง มีการผลิตซ้ำมายาคติของรัฐ ดังเช่นที่บุษยรัตน์ กาญจนดิษฐ์ [28] ได้ให้ข้อสรุปการให้นิยามของรัฐไทยต่อชาวโรฮิงญา และแรงงานข้ามชาติว่า “เข้าเมืองผิดกฎหมาย ก่ออาชญากรรม แย่งงานคนไทย” ซึ่งการ์ตูนนิสต์ หมอ (ทิววัฒน์ ภัทรกุลวณิช) ได้ให้ข้อคิดเห็นที่น่าสนใจว่า การกีดกัน หรือการสร้างความเป็นอื่นที่เกิดขึ้นกับชาวโรฮิงญานี้ มีสาเหตุมาจากธรรมชาติ “ความกลัว” ของมนุษย์ ซึ่งความหวาดกลัวที่วันได้ถูกถ่ายทอดอยู่ในการ์ตูนโรฮิงญาทั้งแบบโจ่งแจ้งหรือแฝงนัยยะ ด้านหนึ่งภาพตัวแทนของโรฮิงญาได้ถูกนำเสนอในลักษณะของ “ผู้นำสงสาร” หรือ “ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อน” แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีการเสนอภาพตัวแทนของโรฮิงญาในลักษณะของ “ผู้ร้าย” หรือ “ผู้สร้างความเดือดร้อน” สอดคล้องกับข้อคิดเห็นของคุณุฒิ บุญฤกษ์ [29] ที่ว่า ปัญหาของชาวโรฮิงญาที่ส่งผลต่อเนื่องมาจากปรากฏการณ์การอพยพครั้งใหญ่ คือภาพตัวแทนที่ถูกผลิตซ้ำในสื่อกระแสหลัก จนสร้างความหมายให้ชาวโรฮิงญากลายเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ดูป่าเถื่อน เป็นกลุ่มมุสลิมหัวรุนแรง และในสื่อออนไลน์มีการพยายามสร้างภาพตัวแทนอีกหลายอย่าง เช่น โรฮิงญาไม่มีความสามารถ ผลิตลูกอย่างเดียว กินข้าวไม่ล้างจาน ภาพตัวแทนเหล่านี้สะท้อนถึงอคติที่ซุกซ่อน และนำมาซึ่งการ “กักขัง” ให้ชาวโรฮิงญาไม่มีทางออก และนำไปสู่ปัญหาอื่น ๆ ที่ตามมา

สรุปผลการศึกษา

ภาพตัวแทนโรฮิงญาในการ์ตูนการเมืองถูกประกอบสร้างขึ้นจากสัญลักษณ์ต่าง ๆ ผ่านมุมมองของการ์ตูนนิสต์ที่ทำหน้าที่เป็นนายทวารชาวสาร (Gatekeeper) คอยคัดกรองประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องให้ออกมาเป็นภาพการ์ตูน ภายใต้ข้อจำกัดเรื่องพื้นที่และเวลา ลักษณะการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาของการ์ตูนนิสต์แต่ละคนนั้น ขึ้นอยู่กับสไตล์เฉพาะตัวในการทำงานของการ์ตูนนิสต์ บุคลิกหรือกลุ่มเป้าหมายของหนังสือพิมพ์ ความรู้และประสบการณ์ของการ์ตูนนิสต์ และมุมมองของการ์ตูนนิสต์ต่อผู้อพยพ หรือต่อเหตุการณ์นั้น ๆ รวมทั้งแนวคิดทางการเมือง

การ์ตูนนิสต์นิยมสร้างภาพตัวแทนชาวโรฮิงญาโดยการใช้ “รหัสบุคคล” มากที่สุด เป็นการสร้างภาพแทนชาวโรฮิงญาจากภาพจำที่ปรากฏในข่าวด้วยรูปสัญลักษณ์ “ชาวโรฮิงญา” หรือ “มนุษย์เรือ” ซึ่งเป็นลักษณะทางกายภาพหรือลักษณะเด่นทางชาติพันธุ์ที่ง่ายแก่การจดจำ รหัสที่การ์ตูนนิสต์นิยมใช้รองลงมา คือ “รหัสวัตถุ” ที่ถูกนำมาใช้ในการเปรียบเทียบเชื่อมโยงกับชาวโรฮิงญาหรือสถานการณ์ที่พวกเขาต้องเผชิญ ในเชิงนามธรรม ปรากฏว่า ชาวโรฮิงญาถูกสร้างภาพตัวแทนว่าเป็น “เหยื่อค้ำมนุษย์” มากที่สุด รองลงมา ได้แก่ “ผู้ไม่พึงประสงค์” “ผู้ถูกผลักไส” “ผู้ถูกทอดทิ้ง” “ผู้รอคอยความช่วยเหลือ” และ “ผู้ถูกกดทับ/กดขี่” ซึ่งภาพตัวแทนเชิงนามธรรมเหล่านี้ได้สะท้อนภาพความเป็นคนชายขอบของชาวโรฮิงญา ในฐานะผู้ที่ตกเป็นเหยื่อหรือผู้ถูกกระทำ เป็นผู้ที่ถูกกดขี่ข่มเหง เป็นคนนอกที่ถูกกีดกัน ไม่มีที่ทางในสังคมโลก

ในขณะเดียวกัน ก็มีการ์ตูนบางชิ้นที่เข้าช่วยสร้างความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ โดยผ่านการล้อเลียนอัตลักษณ์ของชาวโรฮิงญา การทำเรื่องเศร้าสลดให้กลายเป็นเรื่องตลกขบขัน หรือการเสนอมุมมองว่าชาวโรฮิงญาเป็นผู้ไม่พึงประสงค์ เป็นปัญหา เป็นภาระ หรือเป็นกลุ่มชนที่มีวาระซ่อนเร้น ตกเป็นเครื่องมือทางการเมือง การสร้างภาพตัวแทนในลักษณะเหล่านี้มีส่วนทำให้อัตลักษณ์ของชาวโรฮิงญาถูกกดทับหรือเบียดขับ และเอื้อแก่การผลิตซ้ำวาทกรรมแฝงอคติ ฉะนั้นการ์ตูนนิสต์ควรคำนึงถึงประเด็นเกี่ยวกับอัตลักษณ์ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความละเอียดอ่อน และนำเสนอภาพตัวแทนของคนชายขอบด้วยความระมัดระวัง ทั้งในแง่ของการเลือกใช้รูปสัญลักษณ์หรือถ้อยคำ เพราะการสร้างภาพตัวแทนโรฮิงญาที่ปรากฏในการ์ตูนการเมืองมีอิทธิพลต่อการสร้างภาพจำ หรือปลูกฝังมายาคติเกี่ยวกับชาวโรฮิงญา

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่าย ผู้เขียนได้รับการบำรุงด้านกำลังใจ และกำลังทรัพย์จากคุณพ่อ คุณแม่ และน้อง ๆ ครอบครัวปอทเจส

ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร. เจษฎา ศาลาทอง ผู้เป็นที่ปรึกษาและกัลยาณมิตร คอยดูแลเอาใจใส่ ผลักดัน และให้คำแนะนำดี ๆ เสมอมา ทั้งในเรื่องวิทยานิพนธ์ และการใช้ชีวิต

ขอขอบพระคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พิงรอร งามสุต สำหรับการสละเวลาอันมีค่า ช่วยชี้แนะทั้งแนวคิดเชิงวิพากษ์ จุดบกพร่อง และโจทย์ที่ท้าทายความสามารถ อาจารย์ ดร. ปอรัรัมย์ ยอดเนตร สำหรับมิตรจิต ความใส่ใจในรายละเอียด และข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ในการปรับปรุงตัวเล่มให้ดียิ่ง ๆ ขึ้น และรองศาสตราจารย์ ดร. กิตติ ประเสริฐสุข สำหรับความกรุณาในการตอบรับเป็นกรรมการภายนอกฯ ปลีกเวลาจากภารกิจรัดตัว เดินทางไกลมาช่วยรับฟัง และแบ่งปันข้อคิดเห็นในเชิงระเบียบวิธีวิจัย ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้จริง

ขอบพระคุณการ์ตูนนิสต์ คุณทิววัฒน์ ภัทรกุลวณิช (หมอ) คุณศักดา แซ่เอี้ยว (เซีย ไทยรัฐ) สมชัย กตัญญูตานั้นท์ (ชัย ราชวัตร) และคุณชัยวัฒน์ สุวัฒน์รัตน์ (ก๊วย-ชัยวัฒน์) ที่กรุณาสละเวลา ให้ความร่วมมือในการสัมภาษณ์เป็นอย่างดี

ขอบพระคุณ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ Bangkok Post หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ และคุณสุภลักษณ์ กาญจนขุนดี ที่ช่วยเหลือในด้านการประสานงานติดต่อ

ขอบคุณผู้มีส่วนร่วม ให้คำแนะนำ ให้ความช่วยเหลือทุกท่าน ไม่ว่าจะเป็น อาจารย์เซนโจ นะโก อาจารย์ ดร.จิริยูธ ลินธูพันธ์ Nicolas Verstappen

ขอบคุณในมิตรจิตจากเพื่อน ๆ นายพศิน ศรีพนารัตนกุล นายวีรภัทร บุญมา นายนิธิ เนื่องจำนงค์ นายเมธี พัทย์ จงวโรทัย เพื่อน ๆ โครงการ AIMS 2015 (เรื่องเล่าดิจิทัลต่อการสร้างความเป็นพลเมืองอาเซียน) และมิตรสหายชาวคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาฯ ทุกท่าน

เอกสารอ้างอิง

คมชัดลึกออนไลน์. (2558). ‘ซาร์ลี เอบโด’ ปมหลังอารมณ์ขันและอื้อฉาว. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา

<http://www.komchadluek.net/detail/20150109/199146.html> [17 ธันวาคม 2558]

Navina Vivekanandan. (2015). *Don't visit M'sia if you're a Rohingya, says cartoon.* [Online]. Available from : <http://www.freemalaysiatoday.com/category/nation/2015/05/29/dont-visit-msia-if-youre-a-rohingya-says-thai-cartoon/> [2015, September 5]

สุเทพ กลุณณวารินทร์, กาญจนา กุลพิลิติเจริญ. (2556). *โรฮิงญา บนเส้นทางสุดขอบโลก*. เชียงใหม่ : โครงการ Burma Concern.

คุณวุฒิ บุญฤกษ์. (2558). ‘ตัวตนและภาพตัวตน’ โรฮิงญา การเมืองเรื่องอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา <http://www.tcijthai.com/tcijthainews/view.php?ids=5579> [17 พฤษภาคม 2559]

เกศริน เตียวสกุล. (2556). *บันทึกจากสนาม: เส้นทางโรฮิงญา ตอนที่ 1 การเข้ามาในเมืองไทย*. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา <http://prachatai.com/journal/2013/02/45266> [12 กรกฎาคม 2559]

คมชัดลึกออนไลน์. (2558). *วิวาทะร้อนสังคมไทย มองต่างมุม ช่วย-ไม่ช่วย ‘โรฮิงญา’ : ทีมข่าวรายงานพิเศษ*.

[ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.komchadluek.net/detail/20150519/206562.html> [17 พฤษภาคม 2559]

Felicia Putri Tjiasaka. (2015). *Can ASEAN Achieve Political Security?*. [Online]. Available from :

<http://www.globalindonesianvoices.com/22666/can-asean-achieve-political-security/> [2016, March 22]

Ayee Macaraig. (2015). *UN: ASEAN ‘better late than never’ on Rohingya*. [Online]. Available from :

<http://www.rappler.com/world/specials/southeast-asia/94495-un-asean-rohingya-response> [2017, May 29]

- โตมร ศุขปรีชา. (2559). *Rise of the Right*. [ออนไลน์]. <http://thematter.co/thinkers/brexit-rise-of-the-right/4706> [10 พ.ย. 59]
- วรพจน์ วงศ์กิจรุ่งเรือง. (2558) *Charlie Hebdo* ชนวนสู่การปะทะกันระหว่างโลกตะวันตกและมุสลิม?. a day 174 (กุมภาพันธ์ 2558) : 70.
- Kate Ng. (2016). *Offensive 'boat people' cartoon slammed by Rohingya activist as 'dangerous'*. [Online]. Available from <https://asiancorrespondent.com/2016/05/offensive-boat-people-magazine-cartoon-slammed-rohingya-activist-dangerous/> [2016, May 19]
- เพียงฤดี ธีระวุฒิชูวงศ์. (2542). *การสื่อความหมายจากประเด็นทางการเมืองผ่านการตูนการเมือง*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ. คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธีระ ธีระไพบุลย์. (2541). *การวิเคราะห์กระบวนการประท้วงชาวสารการ์ตูนการเมืองในหนังสือพิมพ์รายวัน ภาษาไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ. สาขาวิชาการหนังสือพิมพ์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กาญจนา แก้วเทพ. (2552). *การวิเคราะห์สื่อ แนวคิดและเทคนิค*. กรุงเทพฯ : คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พิมพ์ครั้งที่ 4)
- ดูรายการอ้างอิง [14]
- ดูรายการอ้างอิง [14]
- ดูรายการอ้างอิง [12]
- อ้างถึงใน อรุณ วัชรสวัสดิ์. (2555). *อรุณตวัดการเมือง*. กรุงเทพฯ : มติชน.
- อภิญา เพื่อฟูสกุล. (2546). *อัตลักษณ์ Identity การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ.
- อ้างถึงใน ณัฐพร พานโพธิ์ทอง. (2556). *วาทกรรมวิเคราะห์เชิงวิพากษ์ตามแนวภาษาศาสตร์: แนวคิดและการนำมาศึกษาวาทกรรมในภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- อ้างถึงใน รายการอ้างอิง [19]
- อ้างถึงใน รายการอ้างอิง [19]
- อมารตยา เซ็น. (2555). *อัตลักษณ์และความรุนแรง : ภาพลวงของชะตาชีวิต*. กรุงเทพฯ: สถาบันสิทธิมนุษยชนและสันติศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อ้างถึงใน รายการอ้างอิง [23]
- ดูรายการอ้างอิง [19]
- คุณวุฒิ บุญฤกษ์. (2558). 'ตัวตนและภาพตัวตน' โรฮิงญา การเมืองเรื่องอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.tcijthai.com/tcijthainews/view.php?ids=5579> [17 พฤษภาคม 2559]
- ปฏิรูปไทย. (2558). *ค้นพบดินแดนใหม่รับ ชาวโรฮิงญาอพยพ ไม้อันจำนวนแล้ว*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา https://www.facebook.com/thailandcoup/posts/475748605925652?locale2=th_TH [26 สิงหาคม 2559]
- บุษยรัตน์ กาญจนดิษฐ์. (2552). *กบฏปัญหาโรฮิงญาและการจัดการแรงงานข้ามชาติ*. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://prachatai.com/node/19821/talk> [17 พฤษภาคม 2559]
- ดูรายการอ้างอิง [26]